

Я. О. ШЕНКО (Київ)

**ГЕРАЛЬДИКА В УКРАЇНІ:
ІСТОРІОГРАФІЯ ПРОБЛЕМИ
(60-ті — 90-ті рр. ХХ ст.)**

У величезному просторі між державними інституціями та громадянським суспільством лежить широкий і водночас маловивчений дослідниками пласт суспільних відносин, пов'язаний з зовнішньою атрибутикою* радянського режиму, офіційними нормами, стереотипами та правилами, що регламентували соціальне життя та формували повсякденну соціаль-

---

* Атрибут (від лат. attribuo — надаю, наділяю) — невід'ємна, сутнісна властивість предмета чи об'єкта, без якої він не може існувати. Тут і далі у тексті термін “зовнішня атрибутика” використовується як термін, тотожний поняттю “державна символіка” з метою вирізнення останньої від символіки регіональної.

но-психологічну мотивацію широких верств нової етносоціальної спільноти — радянського народу. Зовнішня атрибутика держави використовується в найрізноматніших сферах соціального буття та виконує ряд функцій:

- ідентифікатора предметів, об'єктів, речей, документів щодо їх національно-державної належності (грошова одиниця, військові відзнаки) чи відповідної приналежності їх власника (особисті документи громадян) тощо;
- репрезентує провідні ідеї суспільно-політичного розвитку, соціального устрою та національних традицій, проголошені в офіційній ідеологічній доктрині держави;
- виступає як формуючий чинник національно-державної самосвідомості населення країни.

У дисциплінарному відношенні та за предметною приналежністю радянська зовнішня атрибутика належить до досліджень з джерелознавства та комплексу СІД (символіка, геральдика, вексилологія, боністика, нумізматики, емблематики тощо), насамперед дисциплін, які вивчають носії інформації, що пов'язані зі знаковими системами.

Водночас слід зауважити, що радянська дійсність призвела до істотних метаморфоз не тільки у царині СІД, а й безпосередньо у самих носіях інформації, які, всупереч класичним канонам, були викривлені та підпорядковані ідеологічній доцільності. Таким чином, склалося доволі парадоксальне та суперечливе становище радянської атрибутики, у якій залишки традиційних елементів, відомих з доби середньовіччя та нового часу, переплелися з химерними новаціями, впровадженими ідеологами тоталітарного режиму відповідно до догматів марксистсько-ленінського вчення та більшовицької політичної практики. Відтак дослідження системи зовнішньої атрибутики країни рад потребує пильного вивчення соціально-політичної історії, політології та ряду інших суміжних наукових галузей і дисциплін. Взагалі принципи та засади функціонування системи зовнішньої атрибутики зазвичай визначаються структурою та ієрархією суспільних відносин і зв'язків між соціальними спільнотами, підвалинами державної організації суспільства тощо. Слід підкреслити, що за радянської доби наукові дисципліни з комплексу СІД здебільшого залишалися на узбіччі наукового розвитку та вважалися, як правило, другорядними, так би мовити, допоміжними.

Нарешті, варто відзначити, що Жовтнева революція 1917 р. привела не тільки до скасування імперської зовнішньої атрибутики, а й висунула кардинальні завдання по створенню новітніх засад державної та соціальної організації суспільства. Характерними ознаками нової влади стала й нова парадигма, що виявилася у революційному нігілізмі щодо історичної спадщини, та орієнтація на ультрареволюційні традиції західноєвропейської історії, насамперед якобінської диктатури. Нігілізм стосовно історичної минувшини Російської імперії та орієнтація на ультрареволюційні взірці змусили керівників “пролетарської держави” шукати новітніх аналогів та претендентів на створення радянської зовнішньої атрибутики. Аналогом, а певною мірою і джерелом нової атрибутики, стала “святкова обрядовість” доби французької революції кінця XVIII ст. Однак перед творцями радянської держави постав цілий комплекс складних проблем, пов'язаний з навчанням велетенської “солдатсько-селянської маси” новим стереотипам соціальної поведінки, виховання практично всього населення у комуністичному дусі, що вочевидь не передбачалося постулатами класичного марксизму зразка 60—80-х рр. XIX ст. Відтак докорінно змінювалося й основне функціональне призначення зовнішньої атрибу-

тики, яка відтепер виступала важливим чинником виховної роботи в умовах жорстокої революційної дійсності й розбудови держави на засадах партійної диктатури. Тож сталася дивна метаморфоза ідей загального егалітаризму, вселюдської рівності, місце яких заступили постулати про “авангард суспільства”, а фактично догмати про вищість партійної еліти. Радянська держава поклала початок її створенню з напівміфічних осіб — героїв, серед яких виняткове місце посідала канонізована постать засновника радянської держави — В. Леніна. Спершу за основу були взяті ультра-революційні взірці французької революції кінця XVIII ст. — свято Федерації, вівтарі Вітчизни, загальнонаціональні поховання героїв та їхня героїко-патріотична канонізація. Однак провести демаркаційну лінію між існуючими законами державного будівництва та революційними нововведеннями врешті-решт так і не вдалося. Руйнівні ідеї доби революційного романтизму з часом трансформувалися у всеохоплюючу доктрину тоталітарної колективності, яка призвела до деформації та викривлення новоствореної системи зовнішньої атрибутики країни рад, підпорядкуванню її потребам партійної номенклатури. Означені чинники є головними суперечностями при дослідженні радянської атрибутики, які можемо сформулювати у кількох пунктах:

— надмірна ідеологізація радянського суспільства призвела до викривлення усталених наукових канонів геральдики, символіки, емблематики та інших дисциплін, на основі яких створювалася зовнішня атрибутика в СРСР, зокрема в радянській Україні;

— спеціальні (допоміжні) історичні дисципліни в СРСР перебували у занедбаному стані та значною мірою вимушено віддавали свою данину ідеологічним догматам;

— творцями зовнішньої атрибутики виступали здебільшого особи, які не мали навіть загальної фахової підготовки;

— незважаючи на численні “революційні новації”, творці радянської зовнішньої атрибутики не змогли відмовитися від звичних й усталених канонів та запропонувати альтернативні принципи її побудови, що в свою чергу створило строкату мішанину нововведень та традиційних елементів в її складових.

Коли взяти до уваги те, що у радянській зовнішній атрибутиці були механічно об’єднані елементи з кола різних дисциплін історичного циклу, то стає очевидним, що геральдична традиція за радянської доби існувала у вельми специфічній та викривленій формі. Тому пріоритетною проблемою для історичного дослідження української радянської геральдики є не стільки відтворення гербової творчості тогочасних новаторів, скільки порівняльний аналіз її результатів з усталеними правилами класичної геральдики, які були вироблені впродовж сторіч, зокрема з дореволюційною міською геральдикою.

З огляду на зазначені особливості нашого дослідження в галузі символіки, емблематики та геральдики радянської доби далі поданий історіографічний огляд має декілька основних завдань:

— з’ясувати основні періоди та провідні тенденції геральдичної творчості в аспекті міського герботворення в радянській Україні;

— проаналізувати головні чинники, які зумовили викривлення, деформацію, часткове й псевдонаукове заміщення усталених правил, написів та канонів геральдики за радянської доби;

— висвітлити наукові студії радянської історіографії, в яких бодай частково або в межах провідної проблематики порушені проблеми міської геральдики України;

— показати ідеологічну заангажованість та політичну вмотивованість тогочасної герботворчості, зокрема її призначення в радянському суспільстві.

Після поразки національно-визвольних змагань 1917—1921 рр. та утвердження нової соціально-політичної дійсності про міську геральдику не могло бути й мови, оскільки вона не вкладалася у прокрустове ложе загальнорадянської атрибутики. Дореволюційні герби вважалися атавізмом імперської спадщини та дворянського суспільства, а відтак розглядалися як елементи культури антагоністичного класу.

Однак необхідно підкреслити, що геральдичне мистецтво всупереч загальноприйнятим твердженням про вилучення та зникнення гербів з суспільної практики, виявилось необхідним соціалістичному устрою. Йшлося насамперед про розпізнавальний знак нового суспільства — Державний герб. Символіки потребували державна печатка, прапори держави та збройних сил, армійські однострої. Нова держава вимагала і нової знакової системи, яка б розкривала її сутність.

За таких вихідних концептів історико-геральдичні дослідження взагалі, а студії з міської геральдики зокрема були заздалегідь приречені на вилучення з наукового процесу як у радянській Україні, так і в СРСР в цілому. Однак студії з обсягу соціальних історичних дисциплін, у т. ч. з геральдики та споріднених із нею галузей знань, у вельми секуляризованому вигляді побутували в УСРР до початку 30-х рр., коли майже повністю були знищені кадри істориків-фахівців, пов'язаних з дореволюційною історіографією. Тож упродовж 20-х рр. геральдичні студії, як і дослідження з ряду спеціальних історичних дисциплін¹, час від часу ще з'являлися у наукових часописах, збірниках та інших виданнях. Звичайно, ступінь розвитку досліджень того часу з комплексу СІД ніяк не можна порівняти з дореволюційним рівнем, особливо на початку ХХ ст. Та все ж обробка геральдичного та спорідненого з ним матеріалу тривала протягом 10 років після утвердження радянської влади на українських землях (1920 р.).

З початком тотальних сталінських репресій та терору, які призвели до знищення багатьох науковців та представників інтелігенції взагалі, українську геральдику в радянській історіографії не згадували впродовж майже трьох десятиліть. Як свідчать документи, перша спроба відновити міську геральдику датована 1946 р. Тоді у науково-дослідному відділі Київського державного інституту проектування міст була розроблена коротка програма експериментальної проектної роботи “Історичні герби міст України”. І хоча цей проект навіть почали впроваджувати в життя, він залишився не реалізованим².

Хрущовська “відлига” настає наприкінці 50-х — на початку 60-х рр. ХХ ст. Саме у кінці 50-х рр. спостерігаємо й певне зацікавлення геральдикою, яка розглядалася здебільшого серед заходів монументальної пропаганди³. 1959 р. за участю співробітників архівних установ, науковців АН УРСР та працівників міністерств та відомств була проведена Всеукраїнська нарада з геральдики та сфрагістики⁴. Зацікавлення геральдичним матеріалом розгорнулося на хвилі зростання інтересу до спеціальних (допоміжних) історичних дисциплін взагалі. Упродовж 60-х рр. ХХ ст. у наукових виданнях порушувалася низка проблем з обсягу комплексу СІД, а саме систематизація та упорядкування емпіричного матеріалу, інтерпретація статусу окремих дисциплін, зокрема геральдики⁵. Водночас розгорнувся й стихійний процес міського герботворення.

Але тогочасне герботворення не мало суворо окреслених методологічних і теоретичних засад, опрацьованих науковцями. Процес розробки мі-

ських гербів відбувався стихійно, а подекуди й хаотично. До того ж творці тогочасних гербів були здебільшого не тільки аматорами, а й керувалися ідеологічними мотивами. Поштовхом до стихійного герботворення стали заклики до читачів у періодичній пресі надсилати власні проекти та ескізи міських гербів.

Звичайно, до основи критеріїв добору матеріалів були покладені ідеологічні міркування, зокрема віддзеркалення процесів, які відбулися за радянські часи⁶. Згодом процес герботворення потрапляє під контроль партійної номенклатури, хоча формальні постанови ухвалювалися здебільшого виконавчими комітетами або сесіями міських рад. Цим рішенням у ряді випадків передувало проголошення конкурсів, але останні мали напівзакритий характер і часто-густо проводилися без залучення компетентних спеціалістів. Варто підкреслити, що чинним радянським законодавством міські гербові емблеми не передбачалися, що заздалегідь детермінувало їхню другорядну роль в офіційній зовнішній атрибутиці радянського часу.

Протягом другої половини 60-х рр. міські емблематичні знаки з'являються у ряді українських міст, зокрема у Нікополі, Дніпродзержинську, Запоріжжі, Одесі, Ізмаїлі, Херсоні, Львові, Дрогобичі та ін. Дещо пізніше міські герби ухвалюють міські ради Києва, Харкова, Чернівців, Севастополя, Кіровограда, Донецька, Сімферополя, Чернігова, Миколаєва тощо. Ці міські емблематичні знаки насамперед репрезентували досягнення соціалістичного будівництва, наприклад, промисловість, урбанізаційні процеси, визначні історичні події радянської доби, як-от нагородження міст радянськими орденами та відзнаками. Так, в умовах конкурсу у грудні 1966 р. на проект герба Києва відзначалося, що гербова емблема має символізувати столицю радянської України як історичний, культурний та політичний центр, повинна бути лаконічним і чітким символом, який відображав би характерні риси міста-героя, нагородженого двома орденами Леніна⁷. Звісно, що прийняття інших міських гербів відбувалося за подібним сценарієм. Не дивно, що практично у всіх міських гербах радянської України були використані зображення серпа й молота, кольори державного прапора УРСР, а також сила-силенна шестернів, реторт, якорів, колосся, стрічок, заводських труб-димарів та інших елементів, які за задумкою їхніх творців могли відображати індустріальну специфіку того чи іншого міста. Як слушно відзначають сучасні дослідники, в гербах радянської доби співіснувало кілька сюжетних ліній: промислово-індустріальна чи господарська тематика, відображення революційних традицій, географічна локалізація, архітектурно-монументальні мотиви тощо⁸. А втім, у ряді міських гербів використовувалися й елементи з давніх гербів, які дивним чином із порушенням існуючих правил геральдики поєднувалися з новаціями радянської епохи. Однак мусимо зауважити, що незважаючи на численні спотворення, деформації та викривлення усталеної геральдичної традиції, гербові емблеми радянської України, хоч і у секуляризованому вигляді, все ж таки репрезентували індивідуальні соціокультурні особливості міст, тобто принаймні частково виконували головну функцію, притаманну й давнім гербам⁹. Відтак міська геральдика українських міст за радянських часів є своєрідним досвідом, хоча й не завжди позитивним. Очевидно, що тогочасні гербові емблеми, як і переважна більшість історичних джерел цього періоду, транслявала інформацію ідеологічного спрямування, що відповідала б догматизованим канонам марксистсько-ленінського вчення. До того ж процес герботворення відбувався не тільки стихійно, а й децентралізовано. «Практично кожне місто, — відзначає В. Рум'янцева, — складає свій герб абсолютно самостійно. Міськради до-

ручають цю важливу справу художникам, архітекторам, які не обізнані з правилами геральдики”¹⁰. Тому автори міських гербів перенасичували їх деталями, вводили до емблем композиції з архітектурних та промислових споруд, що надмірно ускладнювало сприйняття міської символіки. Ряд елементів гербів міст радянської України був запозичений із загальновідомих символів — листя дуба, лавру, винограду, снопи або колосся пшениці. Коли взяти до уваги, що фоном для багатьох міських гербів слугували кольори державного прапора УРСР — червоний та блакитний, то не важко зрозуміти, що більшість із них мали одноманітний, а подекуди й штучно-примітивний характер та єдиний утилітарний ідеологічний зміст. Інакше склалася ситуація щодо форми міських гербів, які розміщувалися на різноманітних щитах, всупереч усім канонам геральдики, оскільки вважалося, що одноманітна основа призведе до шаблонності¹¹.

Таким чином, герботворчість радянської доби зафіксувала утилітарну одноманітність змістовного наповнення міських емблем та строкате розмаїття образотворчої й композиційної форм, які не тільки порушували правила геральдики, а й мали виразний відбиток примітивізму.

Водночас, розвиток міської герботворчості відбувався одночасно з позбавленням інтересу до студій з боку фахівців у галузі спеціальних історичних дисциплін, що виявилось у появі наукових розвідок, проведенні нарад та семінарів тощо. Так, 1966 р. відбувся семінар з архівознавства та спеціальних історичних дисциплін у Центральному державному історичному архіві УРСР м. Львова, на якому обговорювався проект міського герба. Тоді навколо останнього розгорнулася справжня наукова дискусія, в якій взяв участь ряд учених, зокрема академік І. Крип'якевич¹². Протягом другої половини 60—70-х рр. з'явилася й низка наукових досліджень з геральдики, котрі сприяли не тільки популяризації наукових знань у радянській Україні¹³, а й легітимізації геральдики як дисципліни в радянській історіографії. Водночас слід визначити, що попри утилітарно-ідеологічні тенденції, які панували у герботворенні, в емблемах деяких міст того часу були використані елементи старих гербів. Давні елементи знаходимо в гербах Дрогобича, Львова, Одеси, Феодосії, Ялти та ряді інших міст¹⁴. Звичайно, використання зазначених елементів не могло повністю змінити ідеологічне наповнення міських емблем. Проте побутування цих елементів свідчило, що геральдична спадкоємність, хоч і у вельми викривленому та спотвореному вигляді, продовжувала існувати за радянських часів. За нашими підрахунками, елементи давніх міських емблем були використані у понад 50 міських гербах за радянської доби¹⁵. Таким чином, йдеться не про окремі випадки застосування старих історичних елементів, а про помітну тенденцію. Остання хоча й не була визначальною, але справляла помітний вплив на процес герботворення.

Поодинокі студії, в яких висвітлювалися проблеми геральдики й взагалі спеціальних історичних дисциплін, з'явилися в еміграції та діаспорі. Проте вони стосувалися здебільшого геральдики дожовтневого періоду. Герботворчість радянської доби розглядалася у межах провідної проблематики здебільшого у контексті загального викладу матеріалу.

Приміром, у студіях українського дослідника геральдики, письменника-емігранта Романа Климкевича герботворчому процесу у радянській Україні присвячувалися тільки окремі коментарі та посилання на періодичну пресу¹⁶. У розвідках інших дослідників (М. Міллера, В. Сенютювича-Бережного, О. Оглоблина та ін.) геральдична тематика порушувалася, як правило, епізодично, оскільки процес творення гербів міст радянської України не розглядався взагалі. Тож геральдична творчість радянської

епохи становила предмет студій дослідників, які репрезентували тільки українську радянську історіографію.

Слід зауважити, що розвиток досліджень з геральдики та всього комплексу СІД у 60—70-ті рр. відбувався паралельно зі стихійним процесом герботворення міських емблем. Упродовж 70-х рр. були розроблені та затверджені міські герби для Могилева-Подільського, Керчі, Кременчука, Бережан, Павлограда, Тульчина, Хмельницького та ряду інших міст. Міські емблеми використовувалися у сувенірній продукції, місцевих друкованих агітках, а іноді як елементи оздоблення окремих архітектурних споруд¹⁷.

Стрімка зміна політичної ситуації в радянській Україні на початку 70-х рр., новий погром національної інтелігенції, посилення цензурних утисків, репресії щодо дисидентів, врешті-решт атмосфера соціально-політичного пригнічення і стагнації негативно позначилися й на герботворчих процесах та на загальному стані історичної науки. Затвердження міськими радами новітніх емблем призупинилося. Цей процес поновився тільки у другій половині 70-х рр., але так і не досягнув попередніх масштабів. Одним із приводів для розробки міських емблем зазвичай були ювілеї міст. Так трапилося з ухваленням міських гербів Білої Церкви (1982 р., 950-річний ювілей), Луцька (1982 р., 900-річний ювілей), Токмака (1983 р., 200-річний ювілей), Черкас (1985 р., 700-річний ювілей) та деяких інших¹⁸.

Стихійний процес герботворення призводив й до певних курйозів, як-от існування двох різних гербів одного міста. Так сталося, наприклад, з гербами міста Феодосії. На одному з них зображено щиток, поділений на чотири частини, в яких вміщені: бджілка, сонце, лист з гроном винограду, палітра та пензель. Натомість в іншій міській емблемі, яка була викарбувана на медалі на честь 2500-річчя заснування міста, вміщено пам'ятник І. Айвазовському, а на звороті — герб міста з силуетом Генуезької башти, якір на тлі сонця та гроно винограду з листком¹⁹. Цей епізод з міського герботворення радянської доби промовисто свідчить про хаотичність та стихійність тогочасних процесів, зокрема, про відсутність науково-методичної бази та координації взагалі. Отже, не дивно, що одноманітність і стереотипність новітніх міських гербів почали викликати нарікання та критичні зауваження²⁰. Та докорінно змінити ситуацію, що склалася в міському герботворенні радянської України, так і не вдалося. Практика стихійного герботворення продовжувалася і у 80-ті роки. У цей час виявилася цікава тенденція наслідування невеликими містами форм щитів з обласних центрів, зокрема в Донецькій, Запорізькій, Дніпропетровській та Чернігівській областях²¹.

Загалом, упродовж 80-х рр. зацікавлення міською геральдикой не тільки в Україні, а й Радянському Союзі в цілому значно зростає. Протягом цього часу з'являється ряд наукових студій та науково-популярних праць з геральдики²². Оформлюється й дисциплінарний статус геральдики, яку нарешті визнають як повноправну історичну дисципліну в радянській історіографії. 1983 р. втретє перевидається навчальний посібник О. Каменцевої, М. Устюгова з російської геральдики та сфрагістики (перші два видання — 1963 та 1974)²³. Одночасно розмах міського герботворення не тільки в Україні, а взагалі в СРСР поставив на порядок денний питання про координацію та централізацію цієї діяльності, надання методико-консультативної допомоги з боку науковців. У травні 1987 р. Відділення історії АН СРСР заснувало Координаційну комісію — консультативний орган — по створенню і пропаганді нових міських гербів. Цю ін-

ституцію очолив доктор історичних наук, член-кореспондент АН СРСР Ю. Поляков. До складу комісії увійшли як фахівці-історики, котрі спеціалізувалися з геральдики та комплексу СІД, так і художники, представники Міністерства культури СРСР, Радянського фонду культури, Всеросійського товариства з охорони пам'яток історії та культури. Передбачалося, що нова інституція мала вести облік вже створених гербів, проводити наукові консультації та семінари, публікувати затверджені міські емблеми з відповідними науковими коментарями та апаратом ²⁴.

1989 р. Координаційна комісія була реорганізована у Геральдичну. Її створення фактично віддзеркалило різючі метаморфози у ставленні до геральдики, які відбулися в радянській історіографії: від тотального заперечення як частини антагоністичної культури у 20—30-ті рр., через обмежену, часткову реабілітацію у 60—70-ті рр., до визнання існування власне радянської геральдики ²⁵. Зазначені зміни вказували на великі метаморфози, яких зазнав тоталітарний режим у СРСР на приємерку “комуністичної доби”. Слід, однак, зазначити, що заснування комісії мало радше символічне, ніж практичне значення. Процес стихійного герботворення тривав і далі. В умовах кризи тоталітарної системи щойно створена інституція так і не змогла розгорнути активну діяльність. Методичні рекомендації, які надсилала комісія, мали загальний та абстрактний характер і не давали можливості істотно вплинути на герботворчі процеси. Позитивний досвід у вирішенні вказаних проблем мала Литва. Вже у 60-ті рр. ХХ ст. при Міністерстві культури Литовської РСР була створена спеціальна геральдична комісія, яка опрацьовувала методичні та теоретичні засади герботворення, вела реєстр нових емблем, сприяла збереженню старих гербів, позбувалася невдалих елементів тощо. Для створення нових гербів геральдична комісія підготувала спеціальні правила та контролювала їхнє виконання ²⁶. Проте позитивний досвід Литви, на жаль, не було використано в інших союзних республіках, зокрема в Україні. Процес стихійного герботворення тривав і далі з усіма притаманними йому негативами та недоліками. Наприкінці 80-х рр. він навіть дещо поживавився з огляду на послаблення ідеологічного тиску, яке спостерігаємо у добу “перебудови”. Внаслідок реформ М. Горбачова з-під контролю тоталітарного режиму виходили цілі сфери суспільного життя, які раніше перебували у лещатах радянської системи. Натомість більш виразно поставали проблеми міської геральдики, які залишалися, як правило, на маргінесі радянського герботворення, зокрема, проблема відновлення старої символіки та емблематики історичних міст.

У 1989—1991 рр. в Україні неодноразово висуваються пропозиції стосовно відновлення старих міських гербів та національної символіки взагалі ²⁷. Новим поштовхом на теренах міської геральдики стали вибори до міських рад весною 1990 р., на яких у ряді міст перемогли демократичні кандидати. Протягом короткого терміну були відновлені давні міські герби Львова, Ужгорода, Рівного, Житомира, Вінниці, Сум та інших міст ²⁸. У той же час дедалі більше відчувалася потреба у створенні центрального, координаційного осередку з геральдики, зокрема практичної. Так виникла ідея створення геральдичного товариства, яке об'єднувало фахівців-дослідників з різних регіонів країни. У липні 1990 р. у Львові відбулися установчі збори Українського геральдичного товариства, яке одразу розгорнуло активну діяльність та розпочало розробку методологічних і теоретичних засад сучасної української геральдики ²⁹. Водночас опрацьовувалися архівні матеріали, новітні джерела, вивчалася зарубіжна практика та окреслювалися основні напрямки герботворення. Наприкінці 80-х рр. — на

початку 90-х рр. до геральдичної практики увійшло не тільки відновлення старих міських гербів та розробка нових, а також затвердження гербів для сіл, що були колись містами, та сільських емблем взагалі. Ці процеси дали підстави дослідникам запровадити термінологічну новацію: замість усталеного терміну “міська геральдика”, який відтепер вважався завузьким з огляду на зазначені процеси, до наукового обігу вводилася новітня дефініція “муніципальна геральдика”, яка більш адекватно відображала практику українського герботворення³⁰. До того ж зазначена дефініція доволі широко використовувалася у закордонній практиці та є загальноновизнаною в європейській історіографії.

З проголошенням у серпні 1991 р. незалежності України міське герботворення та українська геральдика в цілому дістали нового могутнього імпульсу. Водночас постали проблеми координації національного герботворення, а вразі-решт — створення власної геральдичної системи з державною геральдичною інституцією України. Питання стосовно її створення неодноразово порушували науковці³¹. Варто відзначити, що подібні проблеми виникли і в інших країнах, що постали на пострадянському просторі³². Проте в Україні вирішення цієї проблеми дещо затягнулося й до сьогодні залишається актуальним.

Протягом 1990-х рр. значного поступу було досягнуто у царині геральдичних студій. Регулярно, майже щорічно, друкуються матеріали науково-практичних конференцій, які проводить та видає Українське геральдичне товариство³³. У листопаді 1995 р. на П'ятій науковій геральдичній конференції були ухвалені обов'язкові правила для Українського геральдичного товариства стосовно розробки гербів, які хоч якоюсь мірою мали задовольнити зростаючі потреби герботворення та сприяти упорядкованню стихійних процесів у муніципальній геральдиці.

Водночас, окреслювалося коло фахівців, дослідників геральдики, які опрацьовують зазначені проблеми. Впродовж означеного терміну світ побачили праці А. Гречила, Ю. Савчука, І. Сварника, М. Дмитрієнко, В. Панченка та ряду інших дослідників³⁴. Фахові розвідки з геральдики систематично друкує орган Українського геральдичного товариства — “Знак”.

У 90-ті рр. значного поширення досяг процес муніципального герботворення. 1997 р. Верховна Рада України прийняла Закон про місцеве самоврядування, в якому у ряді статей (16, 22, 23, 26, 43) була врахована частина пропозицій, поданих Українським геральдичним товариством у 1996 р.³⁵ Проте, незважаючи на зазначені зрушення, процес герботворення й до сьогодні певною мірою розвивається стихійно й заслуговує на пильну увагу з боку урядовців, науковців, митців та широких верств громадськості. Адже створення повноцінної геральдичної системи в Україні є важливим чинником як для формування національної історичної свідомості, так і громадянського суспільства.

У результаті проведеного історіографічного огляду ми дійшли ряду висновків. Вони формулюються так:

— у радянській історіографії геральдика як наукова дисципліна історичного циклу пройшла “повне коло”: від цілковитого заперечення у 20—30-ті рр. як чужинницького елемента дворянської культури через часткову реабілітацію у 60—70-ті рр. до визнання існування “радянської геральдики” наприкінці 80-х років;

— викривлення, деформації, перекручення та спотворення, які зустрічаємо у процесі герботворення за радянської доби, були зумовлені декількома чинниками: а) ідеологічною мотивацією геральдичної творчості;

б) відсутністю опрацьованої науково-методичної бази та координуючого органу; в) “революційними новаціями”, тобто введенням до традиційної геральдики елементів зовнішньої атрибутики УРСР та СРСР, відображенням досягнень соціалістичного будівництва тощо; г) нестачею або фактично повною відсутністю фахівців з геральдики; д) недосконалістю процедури підготовки та затвердження міських емблем;

— процес міського герботворення у радянській Україні можемо умовно розділити на три періоди: а) 60-ті — початок 70-х рр. — період стрімкого поширення міського герботворення, зумовленого хрущовською “відлигою” та еволюцією тоталітарного режиму; б) друга половина 70-х — сердина 80-х рр. — період стагнації міської геральдики після погромів національної інтелігенції на початку 70-х рр.; в) середина—кінець 80-х рр. — період визнання геральдики радянською історіографією та бурхливого розвитку міського герботворення;

— одноманітність сюжетних ліній (промислово-господарська, географічна локалізація, бойові та революційні традиції, монументальні мотиви та ін.), яку простежуємо на міських гербах за радянської доби, була зумовлена ідеологічною заангажованістю їхніх творців (авторів ескізів), з одного боку, а з іншого — відсутністю достатнього рівня фахової підготовки;

— сфера застосування та вжитку міських гербів і емблем за радянських часів була надзвичайно обмеженою (сувенірна продукція, деталі окремих архітектурних споруд тощо), хоч і не затверджувалась і не встановлювалась законодавчо. Відтак міська геральдика у системі радянської зовнішньої атрибутики виконувала другорядну роль;

— геральдика як спеціальна історична дисципліна у радянській історіографії побутувала з середини 60-х рр., але остаточно тоді так і не інституціалізувалася;

— стихійний процес міського герботворення та недостатній рівень розвитку геральдичних студій були безпосередньо пов’язані між собою і відображали загальну деформацію гуманітарно-наукової сфери як в радянській Україні, так і в СРСР.

Проте, попри все сказане, від істориків-геральдистів вимагається пильна увага до вивчення періоду вітчизняної геральдики, що стосується 60-х — початку 90-х рр. ХХ ст. Адже саме тоді скресла крига і скута ідеологічними лещатами геральдична наука змогла пробити своє русло з глибин віків у сучасність, звернутися до оцінки зробленого вітчизняною геральдикою за майже п’ятсотлітній період її існування. Відповідно інтерес суспільства до геральдичної спадщини вилився у цілком визначений епохою процес герботворення, що дав свої унікальні знаки, які й склали знакову систему радянської доби. Тому період радянського герботворення вповні заслуговує на ретельне вивчення.

На закінчення достатньо навести рядки з свідчень тогочасної преси, щоб зрозуміти прагнення наших попередників відновити історико-культурну традицію вітчизняної геральдичної спадщини: “Для кожної людини рідне місто — це мала Батьківщина. Герб міста визначає його обличчя, сприяє вихованню громадянських, патріотичних почуттів. Геральдика, незважаючи на свою “напівзабутість”, є для нас пам’ятником минулого нашої країни. Тому відродження її традицій — справа досить важлива”³⁷. Ці слова перегукуються із думками відомого дослідника-геральдиста, історика та генеолога, князя М.М. Щербатова (з 1771 р. очолював Геральдмейстерську контору): “Потрібно, згідно зі станом Росії створити Геральдику, де б не іноземні, але російські герби у приклад були поставлені, проте не відбиваючись від загальних правил всієї науки”³⁸.

Тож майбутнє муніципальної геральдики залежить від дослідженості її еволюції впродовж всього часу існування геральдичних знаків.

Герби — то не тільки знак, символ міста, селища, області, а й твір мистецтва, графіки. Його творці мають чутливо реагувати на різноманітність знакової системи, що в символічній формі повинна відбивати міські традиції герботворення, історію міста, властиві тільки йому пам'ятні події. Адже герб повинен асоціюватись з певним містом, а це залежить від принципу компонування геральдичних фігур з обов'язковим дотриманням правил геральдики, оскільки порівняно з реалістичним малюнком стилізована емблема має більшу виразність і конкретність.

¹ Антипович К. Київська міська печатка // Ювілейний зб. на пошану акад. Д.І. Багалія з нагоди 70-ї річниці життя та п'ятидесятих роковин наукової діяльності: У 3-х т. — К., 1927. — Т. 1. — С. 825—840; Шербаківський Д. Реліквії старого Київського самоврядування. — К., 1925. — 52 с.; Макаренко М. Запорізькі клейноди в Ермітажі // Україна. — 1924. — № 2. — С. 25—39.

² Савчук Ю. Міська геральдика Поділля. — Вінниця: Континент-Прім, 1995. — С. 109.

³ Верт Н. История советского государства, 1900—1991: Пер. с фр. — М., 1992. — С. 364—368.

⁴ Стрельский В. И. Геральдика и сфрагистика в научной работе историков (По материалам украинских архивов и других научных учреждений) // Вопросы архивоведения. — 1983. — № 2. — С. 31—35.

⁵ Стрельский В. И. Состояние и современные проблемы разработки специальных (вспомогательных) исторических дисциплин // Друга республ. конф. з архівознав. та інших спец. іст. дисциплін. Мат: Друга секція: СІД. — К., 1965. — С. 66—67; Шевченко Ф. П. Місце та роль архівознавства серед інших спеціальних історичних дисциплін // Там же. — С. 5—22.

⁶ Колісниченко Ю., Філановський Г. Візитна картка міста // Україна. — 1964. — № 49. — С. 16.

⁷ Румянцева В. В. Історія, карбована в гербах. — К., 1987. — С. 37.

⁸ Гречило А. Українська міська геральдика. — К.; Львів, 1998. — С. 130; Савчук Ю. Назв. пр. — С. 114; Іщенко Я. Порівняльний аналіз знаків в системах історичних гербів та гербах радянської доби // Південна Україна: проблеми істор. досліджень: Зб. наук. праць: У 2-х ч. — Миколаїв: НАН України, Ін-т історії України; Наук.-дослід. ін-т козацтва; Регіон. центр досліджень історії Нижнього Подніпров'я та Побужжя при Миколаїв. пед. ін-ті, 1998. — Ч. 2. — С. 153—162; і і ж. Зображення в міських гербах України предметів побуту: регіональний аспект // Історико-географ. дослідження в Україні: Зб. наук. праць. — К.: Ін-т історії України НАНУ, 2001. — Ч. 5. — С. 152—161; і і ж. Формування емблематичного ряду радянської доби: генеза історичної традиції // Архівознавство. Археографія. Джерелознавство. Міжвід. зб. наук. пр. — К.: Держ. комітет архівів України; Укр. держ. наук.-дослід. Ін-т архів. справи та документознавства: Ін-т історії України НАНУ; Ін-т Укр. археограф. та джерелознав. ім. М.С. Грушевського; Ін-т рукопису НБУВ; Ін-т біограф.; Київ. нац. ун-т ім. Т. Шевченка; Київ. нац. ун-т культури та мистецтв, 2001. — Вип. 3. Джерелознав. дисципліни. — С. 458—480 та ін.

⁹ Іщенко Я. Використання історичної геральдичної спадщини в гербах радянської доби // Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та методики. Зб. наук. праць. — К., 2000. — Ч. 5. — Част. 1. — С. 220—246.

¹⁰ Румянцева В. В. Назв. пр. — С. 46.

¹¹ Леонов Ю., Володін Є., Богун Н. Простота, але не одноманітність // Україна. — 1966. — № 14. — С. 13; Гречило А. Назв. пр. — С. 129.

¹² Крип'якевич І. До питання про герб Львова (з неопублікованої спадщини І.П. Крип'якевича) // Архіви України. — 1968. — № 1. — С. 44—45; Гречило А. Назв. пр. — С. 130—133.

¹³ Маркевич О. Печатки міст Галичини як історичне джерело // Історичні джерела та їх використання. — К., 1966. — Вип. 2. — С. 222—227; Бабенко А. Г. До питання емблематики радянських міст // Історичні джерела та їх використання. — К., 1971. — Вип. 6. — С. 198—205; Драчук В. Таємниці геральдики. — К., 1974. — 64 с.; е го же. Рассказывает геральдика. — М., 1977. — 256 с.; Рум'янцева В. Про розвиток геральдики і емблематики міст України // Укр. іст. журн. — 1977. — № 8. — С. 76—83.

- ¹⁴ Румянцева В. В. Історія, карбована... — С. 38; Гречило А. Назв. пр. — С. 133; Румянцева В. Львів: Герби міст України // Наука і суспільство. — 1988. — № 3. — С. 40—41.
- ¹⁵ Іщенко Я. Використання історичної геральдичної спадщини... — С. 225.
- ¹⁶ Климкевич Р. Герби і печаті Кам'яця // ЗНТШ (Нью-Йорк). — 1963. — Т. 177. — С. 259—265; його ж. Герби міст Полісся // Укр. історик. — 1966. — № 3/4. — С. 59—65; його ж. Герби міст Помор'я // Укр. історик. — 1967. — № 1/2. — С. 67—74; його ж. Герби міст Правобережжя // Укр. історик. — 1970. — № 1/3. — С. 140—148; його ж. Герби Підляшшя і Полісся // Укр. історик. — 1965. — № 1/2. — С. 60—67; № 3/4. — С. 60—65 та ін.
- ¹⁷ Балужева Г., Лобовская Р. Современные гербы украинских городов // Наука и жизнь. — 1988. — № 1. — С. 129—130.
- ¹⁸ Гречило А. Назв. пр. — С. 136—137.
- ¹⁹ Румянцева В. В. Історія, карбована... — С. 45.
- ²⁰ Бабенко А. Г. Назв. пр. — С. 198—205; його ж. Радянські емблеми як історичне джерело // Архіви України. — 1967. — № 2. — С. 21—26; Румянцева В. В. Історія, карбована... — С. 46.
- ²¹ Гречило А. Назв. пр. — С. 138.
- ²² Соболева Н. А. Российская городская и областная геральдика XVIII—XIX вв. — М., 1981. — 263 с.; Цітоу А. Гарадская геральдыка Беларусі. — Мінск, 1989. — 206 с.; Румянцева В. В. Эмблемы земель и гербы городов Левобережной Украины (периода феодализма). — К., 1986. — 127 с.; ії ж. Історія, карбована... С. 48; Соболева Н. А. Старинные гербы российских городов. — М., 1985. — 229 с.; Геральдика: Материалы и исследования: Сб. науч. тр. — Л., 1983. — 146 с. та ін.
- ²³ Каменцева Е. И., Устюгов Н. В. Русская сфрагистика и геральдика: Учеб. пособие. — М., 1983. — 229 с.
- ²⁴ Поленов Ю. Советская геральдика // Наука и жизнь. — 1987. — № 9. — С. 34—37; Вопросы истории. — 1987. — № 7. — С. 102; Первый шаг в деле централизации советского герботворчества // Информационный вестник геральдиста. — М., 1989. — С. 3; Румянцева В. В. Історія, карбована... — С. 47.
- ²⁵ Соболева Н. Современный городской герб — визитная карточка города // Наука и жизнь. — 1988. — № 7. — С. 70—71; еє же. Про геральдику и городские гербы // Наука и жизнь. — 1992. — № 1. — С. 40; Либерман Д. О современном состоянии и нерешенных проблемах советской геральдики // вспомогательные исторические дисциплины. — Л., 1987. — Т. 19. — С. 217—227; его же. О современном состоянии и нерешенных проблемах советской геральдики // Информационный вестник геральдиста. — М., 1989. — С. 1.
- ²⁶ Андриюшкявичюс А. Новые гербы литовских городов // Наука и жизнь. — 1970. — № 1. — С. 96—97; Гречило А. Назв. пр. — С. 139.
- ²⁷ Гречило А. Нові проблеми старої геральдики // Пам'ятки України. — 1989. — № 1. — С. 47—48; Українська символіка до джерел // Культура і життя. — 1991. — № 25. — С. 4; За державну символіку України. Рекомендації наукової конференції «Історичні традиції української національної символіки» // За вільну Україну. — 1991. — № 139. — С. 2.
- ²⁸ Гречило А. Українська міська геральдика. — С. 140; Савчук Ю. Назв. пр. — С. 126—130.
- ²⁹ Гречило А. Основні напрямки дальшого розвитку української міської геральдики (на базі досвіду роботи Українського геральдичного товариства) // Клейноди: Записки УГТ: Українська геральдика: минуле, сучасне, перспективи: Тези наук. конф. (Львів, 29—30 листоп. 1991 р.). — К., Львів, 1991. — С. 10—12; його ж. Необхідність врегулювання процесів герботворення та перспективи розвитку української геральдики // Друга наук. геральд. конф. (Львів, 19—21 листоп. 1992 р.): Зб. тез, повід. та допов. — Львів, 1992. — С. 24—25.
- ³⁰ Гречило А. Українська міська геральдика. — С. 143.
- ³¹ Положення про Геральдичну палату України // Знак. — 1993. — № 1. — С. 1.
- ³² Записка о проектной концепции федерального акта о территориальных и городских гербах и флагах // Вестник геральдиста (М.). — 1996. — № 9. — С. 4.
- ³³ Клейноди: Записки УГТ: Українська геральдика: минуле, сучасність, перспективи: Тези наук. конф. (Львів, 29—30 листоп. 1991 р.). — К., Львів, 1991; Друга наук. геральд. конф. (Львів, 19—21 листоп. 1992 р.). Зб. тез, повід. та допов. — Львів, 1992; Третя наук. геральд. конф. (Львів, 4—5 листоп. 1993 р.): Зб. тез, повід. та допов. — Львів, 1993; Четверта наук. геральд. конф. (Львів, 10—12 листоп. 1994 р.): Зб. тез, повід. та допов. — Львів, 1994; П'ята наук. геральд. конф. (Львів, 10—11 листоп. 1995 р.): Зб. тез, повід. та допов. — Львів, 1995; Шоста наук. геральд. конф.: (Львів, 27—29 берез. 1997 р.): Зб. тез, повід. та допов. — Львів, 1997 та ін.

³⁴ Г р е ч и л о А. До питання про розвиток приватної геральдики в Україні // Знак: Вісник УГТ (Львів). — 1994. — № 6. — С. 7; й о г о ж. Земельна геральдика. // Пам'ятки України. — 1991. — № 3. — С. 42—46; й о г о ж. Міський герб Києва: становлення і перспектива // Знак: Вісник УГТ (Львів). — 1993. — № 2. — С. 6—7; й о г о ж. К вопросу о возникновении гербов украинских городов в XIV—XVII вв. // Гербовед (М.). — 1997. — № 3. — С. 146—147; Г р е ч и л о А., С в а р н и к І. Споруди в міській геральдиці // Пам'ятки України. — 1990. — № 2. — С. 42—47; С а в ч у к Ю. Назв. пр. — 142 с.; Д м и т р і є н к о М. Ф.; С а в ч у к Ю. К. Короткий нарис міської геральдики Поділля. — К., 1994. — 96 с.; С а в ч у к Ю. Українська родова геральдика: стан та перспективи розвитку // Історія укр. середньовіччя: Козацька доба: Зб. наук. пр.: У 2 ч. — К., 1995. — Ч. 2. — С. 33—52; й о г о ж. Земельна символіка Поділля як джерело історичної географії краю // Історико-географічні дослідження в Україні. Зб. наук. пр. — К., 1994. — С. 197—204; П а н ч е н к о В. О. Гербівник міст України. — К., 1996; й о г о ж. Соборний герб України. — К., 1993; С в а р н и к І. Сучасна символіка громадських організацій // Знак: Вісник УГТ (Львів). — 1993. — № 1. — С. 6.

³⁵ Г р е ч и л о А. Українська міська геральдика. — С. 168—169.

³⁶ Там же. — С. 170—172.

³⁷ Строительная газета (М.). — 1987. — 10 декаб. — С. 4.

³⁸ Щ е р б а т о в М. М. Проект инструкции геральдмейстеру, каковой по нынешним обстоятельствам ей быть подлежит // РДАДА, разряд X, оп. 3, д. 236, л. 3—13.

